

*Физичке и психичке особине човека изражене фразеолошким јединицама с религијским компонентама у српском језику**

НАТАША С. ВУЛОВИЋ ЕМОНТС*

Предмет истраживања овог рада јесу физичке и психичке особине човека изражене фразеолошким јединицама с религијским компонентама. Бавећи се овим типом фразеолошких јединица, суочили смо се са прешироко схваћеним значењем синтагме *религијска компонента*, па је за потребе истраживања прецизиран опсег њеног значења. Дакле, то су фразеолошке јединице које у себи садрже конкретну, типичну, релевантну религијску компоненту, која се односи на неки религијски појам, маркиран у оквиру религијске хришћанско-православне лексике, односно компоненту која именује конкретан религијски појам. Таква лексема може означавати различите религијске појмове (овде спадају

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

** <https://orcid.org/0000-0001-5247-3748>, Institut za srpski jezik Srpske akademije nauka i umetnosti, Srbija, natasa.vulovic@isj.sanu.ac.rs

по категоријалној припадности компоненте и придеви или прилози изведени од именица) или религијско-обредне радње. Ту спадају и оне које су провидно хришћанског порекла, нпр. поп, попадија, али и оне које су пример синкретизма културолошких информација из различитих религијских слојева (словенског и хришћанског): бог, ђаво, крст итд. Грађа за ово истраживање ексцерпирана је из постојећих дескриптивних речника српског језика (*Речника српскохрватског књижевног и народног језика* – РСАНУ, *Речника српскохрватског књижевног језика* – РМС, *Речника српског језика* – РСЈ), фразеолошких (*Фразеолошког рјечника хрватског или српског језика* Јосипа Матешаћа, *Фразеолошког речника српског језика* Ђорђа Оташевића), као и из *Српских народних пословица* Вука Караџића¹.

Фразеосемантичка поља „физичке особине” и „психичке особине” у оквиру проучавања семантике фразеолошких јединица с религијским компонентама обухватају класификацију и анализу свих таквих фразема које се односе на човека. Низови фразеолошких јединица сврстани су у одређено поље на основу њихових глобалних значења, тачније на основу издвајања заједничких компонената значења у значењској структури фраземе.

Фраземе које означавају неку физичку особину садрже следеће религијске компоненте: *Адам, анђео, Библија, душа, ђаво, икона, Метузалем, мошти, светац, свећа*. Глобално значење фразеолошких јединица (*леп као анђео, стар као Библија, дрвени светац, живе мошти, ружан као ђаво, ђавола би на леду потковао, ђаво и по, продана душа, искрен као Мајка Божија, не знати се прекрстити, не би дао ни Богу тамјана* итд.) изражава следеће човекове физичке и психичке особине: лепота, ружноћа, старост, укоченост, раст, мршавост, доброта (племенитост), зло, шкртост, непоузданост, несташност, лукавост (препреденост), искреност, неискреност, лењост, глупост.

Бинарне опозиције леп – ружан : добар – зао семантички су веома блиске и повезане. Антонимичан, опозициони пар лепота–ружноћа одражавају следеће фраземе: *леп као анђео, леп као икона, ружан као ђаво (враг)*. Интернационални културни хришћански „анђелски стереотип”

¹ Фразеолошке и паремолошке јединице које је Вук Караџић сакупио и објавио као *Српске пословице* у предговору именује и народним исказима: *штоно (има) ријеч, штоно стари веле, штоно бабе кажу* (Караџић 1849: IX).

осликан је фразеолошким поређењем *леп као анђео*, где је конотативни садржај придева *леп* одређен особинама које су у корелацији с добрим, благим, чистим (Мршевић-Радовић 2008: 194). Поредбена фразема *леп као анђео* управо је мотивисана овим фигуративним значењем речи *анђео*, с тим што су у мотивацији учествовале две семе: добар и леп. За реализацију овог модела важне су, дакле, особине попут доброте, чистоте, благодати и сл. и конотативни садржај лепог одређен је у корелацији са добрим, што и указује на јасно библијско, хришћанско порекло овог поређења. Није реч само о телесној лепоти налик анђеоској, већ и о оној унутрашњој, лепоти душе, која подразумева човекољубље, племенитост и склад моралне и интелектуалне лепоте. Уп. чеш. *krásna jako andel* и *dobry jako anděl*; буг. *добар като ангел*; нем. *Schön wie ein Engel*. У разговорном стилу савременог српског језика, код говорника који припадају млађој популацији, може се чути констатација, нпр. за девојку да је лепа као анђео, при чему значење тог поређења има тенденцију да изражава појам телесно леп, за који су у српском језику резервисани други модели (*лепа као вила*, *леп као сан*, *слика* и сл.) (Мршевић-Радовић 2008: 202–205).

Једно од значења придева *ружан* јесте ‘који изазива непријатно осећање, непријатан осећај, неповољан, рђав, лош’ (РМС). Управо то значење показује да је епитет *ружан* у поредбеној фраземи *ружан као ђаво* у вези с представљањем ђавола, а он је морао бити физички ружан, јер је ружан изнутра, тј. рђав. Ђаво се јавља као симбол ружноће управо због паралелизма: унутрашње ружно → физички ружно. Када се представљају духовна и митолошка бића као ружна, њихова ружноћа се испољава „преко морфолошких карактеристика физикаса” (Мршевић-Радовић 2008: 204). Тако се експоненти антонимичног пара *леп* – *ружан* доводе семантички у везу са паром *добар* – *зао*, када су религијске компоненте у саставу фраземе јер се експлициране физичке особине односе и на психичке особине. А те психичке особине негативне конотације (*зао*, *лош*) одражава и глобално значење фразема: *зао* (*накостан*) *као ђаво* (*враг*), *бити слика сатане*, *продана душа*, *бити без душе* (*немати душу*), *ђаво од тетке* (Вуловић 2015: 260).

Старосна доб, односно особина дубоке старости се у нашој грађи изражава поредбеним фразеолошким јединицама *стар као Библија* и *стар као Метузалем*, прилошко-придевским поређењем *метузалемски стар*

и реченичном фраземом *запекла му се душа (у костима)*. Прве три фразеолошке јединице су књишког порекла и представљају наслеђе које датира од постанка наше културе и имају универзално значење, тј. постоје у другим језицима хришћанских народа (нпр. рус. *стар как Мафусаил*, енг. *as old as Methuselah*, нем. *alt wie Methusalem*). Уз прве две фразеолошке јединице треба ставити стилски квалификатор *шаљ(иво)*. Управо због ове културолошке условљености и порекла, наведене фраземе имају функцију означавања старости, док се феномен младости не изражава ниједном фразеолошком јединицом нашег корпуса. Укочен положај тела изражава се глобалним значењем фразеолошких јединица: *стајати (укипити се, држати се) као дрвени светац (бог, поп, Јанко, Марија), липов светац*, које су иронијски конотиране. Иронија као стилска фигура спада међу тзв. стилске фигуре хармоничног противуречја код којих је задати смисао супротан од онога што је казано (Ковачевић 2015: 115), у фразеолошком светлу – онога што чини план израза у односу на план садржаја. Иронијско се огледа у мотивацијској бази, у слици начина представљања светаца у облику кипова и дрвених фигура које непомично стоје у црквеним просторијама.

Раст као део физичког сазревања изражава се поредбеном фраземом *расте као да га ђаволи за уши вуку* ('веома брзо расте'), која има шаљиву конотацију. Особина мршавости одражава се у значењима следећих фразеолошких јединица: *танак (танушан) као свећа о сиротињском парастосу, живе мошти, осушити се као цигански (Лесандријски) светац*. Именичка синтагма *живе мошти* стилски је квалификована као оксиморон и означава изузетно мршаву, обично старију особу, за чије се значење у РСАНУ наводи пример из књижевности прве половине 20 века². Као лексема црквенословенског порекла *мошти* се дефинишу као 'посмртни остаци неког свеца'. Дакле, када су посмртни остаци у значењу другог дела синтагме, а први део има значење „жив”, јасна је метафорична слика живих моштију (мршавост до изнемоглости, до крајњих граница живота). Како се то у стилистици и наглашава, супротност је најочигледнија, најизраженија код оксиморона који подразумева синтаксичку конструкцију у којој су спојени међусобно семантички неспојиви, контрадикторни појмови. Тако су и у овој супстантивној синтагми „именица и придев

² „Стари телеграфиста, први је хугиста у Србији ... живе мошти у некој црвеној блузи револуционара” (РСАНУ).

у функцији конгруентног атрибута по својим су темељним семантичким компонентама инокомпатибилни ... тако да су *усинтагмљене* лексеме које карактеришу супротне, антонимске компоненте” (Ковачевић 2015: 94).

Семантички блиска поредбена фразема претходној јесте – *посветио се к’о Гојко у ћивоту* (‘узалуд се претвара, неће добити награду коју очекује’), с тим што глобално значење изражава психичку човекову особину (претварање, неискреност). У референтном делу је повратни гл. *посветити се* у значењу: ‘постати свет’, док је у еталонском делу слика заснована такође на контрадикторним елементима (елементима контраста). Осим шаљиве конотације, иронија је основна стилистичка квалификација у овој поредбеној фраземи. Световно, народно име *Гојко* јесте хипокористик од антропонима *Гојислав*. Међутим, покрајинска лексема *гојко* представља назив за гојазно мушко дете³. Осим тога што светац нема народно име, у кивоту (ћивоту) при отварању моштију светитеља уочљива је сасушеност, сувоћа, мршавост видљивих делова тела (руке, ноге и сл.), те особа која се посветила никако не може бити гојазна, није Гојко. Ова ономастичка компонента у еталонском делу поредбене конструкције садржи две интегралне семе које формирају контраст, готово парадокс у опозицији: народно – гојазан: свето – сув, мршав. Тај контраст ствара хуморни, шаљиви тон.

Фраземе које означавају неку човекову психичку особину садрже следеће религијске компоненте: *анђео, бог, Богородица (Мајка Божија), вера, душа, ђаво (враг), јеванђеље, Јосиф, крстити се, небо, неверан, олтар, поп, Соломон, сатана (сотона), светац*. Глобално значење фразеолошких јединица (*скројен на божију, адамско колена, добар (чист) као анђео (бог), душа од човека*) изражава човекову психичку особину доброте, антонимично оличене у пару: добар – зао (лош). Глаголско-именичка конструкција *скројен на божију* забележена је у речнику, уз квалификатор нар. (народно) и потврду значења⁴. Значење трпног придева *скројен* мотивисано је секундарним значењем глагола *скројити* ‘створити, саставити, начинити с планом, смишљено’ (РМС). Поредбени фразеологизам *зао, пакостан као враг* мотивисан је доминантном особином (зао, злобан) из основног значења лексеме *враг (ђаво)* – ‘по

³ Исп. РСАНУ: А како ти се зове овај гојко? – Ј. Јовановић Змај, збирка речи.

⁴ „Ријеч му топла, а поглед мио, а сав је био скројен на божју” (РМС).

народном веровању и религиозном учењу натприродно биће, које обично живи у паклу, замишљено као оличење зла, зли дух, сатана' (РСАНУ), односно 'зли дух, име палог анђела који шири мржњу, лаж, перфидност међу људима' (Енц. правосл. 2002, под *ђаво*), тј. 'нечисти дух који је отпао од Бога, навео Адама и Еву да преступе Божију заповед и наводи људе на грех и зло' (Стошић 2006: 56).

Особина тврдичлука, шкртости изражава се фраземама које имају иронијску стилску квалификацију: *не да(ва)ти ни богу тамјана, не дати богу штапа да убије врага, не би дао ни ђаволу нож да се закоље, не давати ни цару харача, ни богу колача* - 'не да(вати) ником ништа, бити много шкрт (и на своју штету)'. Квалификатором подруг. (подругљиво) маркирале би се фраземе којима се квалификује некарактерна, непоуздана особа: *пасја вера, циганска душа, вера му (јој и сл.) колону*. Несташну, немирну особу означава значење фразеолошких јединица *ђаво и по, прави ђаво, стари ђаво, испао је ђаволу из торбе*⁵, те би се оне стилски маркирале као шалјиве и еуфемистичне. Лукаву, препредену особу изражава значење фразема *врага (ђавола) би на леду потковао, ђаволу је испод чекића утекао (побегао), лукав као враг, знати ђавола на селамет истерати*. Антонимичан пар искреност – неискреност огледа се у значењима десет фразема, које су једнако распоређене. Фраземе које означавају искрену особу имају експлицитне елементе у фразеолошком значењу: *искрен као Мајка божија, рећи попу поп, а бобу боб, бити целом душом откривен, рећи по души, из све душе (свом душом)*. Неискрену, лицемерну и притворну особу у нашем корпусу означавају фраземе: *палити богу и ђаволу свећу, служити богу и мамону*, као и три иронијски и пејоративно стилски квалификоване фраземе *агнец божији, изигравати свеца и правити се преподобним Јосифом*. Особину лењости, ленствовања изражавају значења фразеолошких јединица *крати богу дане, крати од бога време, чекати ману с неба, чекати да печене шеве (голубови) падну с неба*. Последња фразама укључује лексичку компоненту *небо* чије примарно значење није религијско, али се у наведеном примеру она односи и на простор као пребивалиште Бога, одакле је према библијском тексту и мотивационој бази послата мана

⁵ О таквим комуникативним фразеолошким јединицама с компонентом *ђаво* и њиховој експресивности в. Вуловић 2016: 381–393.

с неба јеврејском народу⁶. Глагол свршеног вида *прекрстити се* улази у састав фраземе у одричном облику *не знати се ни прекрстити*, са значењем ‘бити глуп’. Значење фраземе са несвршеним глаголом *крстити се* у потврдном облику садржи семантички елемент садржан у неутралном значењу глаголско-именичке конструкције *бити крштен* ‘бити нормалан’. Одрична глаголско-именичка конструкција *не дати се крстити* квалификује особину тврдоглавости.

*

Највећи број фразеолошких јединица нашег корпуса које означавају физичке и психичке особине садржи компоненте *душа*, *ђаво* и *Бог*. Компонента *душа* улази у састав оних које означавају следеће човекове особине: старост, доброта, злоба, искреност, нестрпљивост и непоузданост; лексема *ђаво* компонента је оних којима се изражавају: ружноћа, злоба, шкртост, неискреност, несташлук, лукавост (препреденост), док је лексема *бог* саставни део фразеолошких јединица које квалификују доброту, шкртост, укоченост, лењост и неискреност, као човекове особине.

Стилистичке квалификације које се појављују у значењима фразеолошких јединица с религијском компонентом, а чије фразеолошко значење изражава физичку или психичку особину јесу иронично, оксиморонски, парадоксално, као и пејоративно, подругљиво, шаливо. У односу на број фразема с религијском компонентом које означавају физичку особину (15), број фразеолошких јединица чије глобално значење изражава психичку (карактерну) човекову особину далеко је већи (70). Највећи број фразеолошких јединица у оквиру групе која означава физичке особине изражавају особину старости (4) и мршавости (3). Једино фразеолошке јединице којима се изражавају особине лепоте и доброте, као и искренности имају позитивну семантику, док преовлађује негативна семантика, односно пејоративна квалификација значења. Уколико се посматра однос позитивног, афирмативног, неутралног и негативног квалификовања глобалним значењима фразеолошких јединица, како се уочава преовлађује негативно квалификовање, што је у складу са фразеолошким маркирањем негативности у већини случајева и онога анормалног, одступајућег, што се

⁶ Више о мотивацији за настанак ових фразеолошких јединица в. у Вуловић 2015: 209–212.

и чини конвенционалним судом који је у основи мотивације за настанак фразеолошких јединица.

Литература

- Вуловић Н., 2015, *Српска фразеологија и религија*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Вуловић Н., 2016, Експресивност фразеолошких јединица с компонентом ђаво у српском језику. – *Научни састанак слависта у Вукове дане 45/1*, Београд: Међународни славистички центар, с. 381–393.
- Енци. правосл., 2002, *Енциклопедија православља*, Београд: Савремена администрација.
- Караџић В., 1849, *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, Беч: Штампарија Јерменскога манастира.
- Ковачевић М., 2015, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Београд: Јасен.
- Мршевић-Радовић Д., 2008, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Оташевић Ђ., 2012, *Фразеолошки речник српског језика*, Нови Сад: Прометеј.
- РМС 1–6, *Речник српскохрватског књижевног језика (I–VI)*, 1967–1976, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- РСАНУ 1–21, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1959–, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РСЈ, *Речник српскога језика*, 2007, Нови Сад: Матица српска.
- Стошић Љ., 2006, *Речник црквених појмова*, Београд: Завод за уџбенике.
- Матешић Ј., 1982, *Фразеолошки рјечник хрватскога или српског језика*, Загреб: Školska knjiga.

References

- Vulović N., 2015, *Srpska frazeologija i religija*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Vulović N., 2016, Ekspresivnost frazeoloških jedinica s komponentom đavo u srpskom jeziku, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 45/1*, Beograd: Međunarodni slavistički centar, s. 381–393.
- Enc. pravosl., 2002, *Enciklopedija pravoslavija*, Beograd: Savremena administracija.
- Karadžić V., 1849, *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi*, Beč: Štamparija Jermenskoga manastira.
- Kovačević M., 2015, *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Beograd: Jasen.

- Mršević-Radović D., 2008, *Frazeologija i nacionalna kultura*, Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Otašević Đ., 2012, *Frazeološki rečnik srpskog jezika*, Novi Sad: Prometej.
- RMS 1–6, *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika (I–VI)*, 1967–1976, Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska.
- RSANU 1–21, *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, 1959–, Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- RSJ, *Rečnik srpskoga jezika*, 2007, Novi Sad: Matica srpska.
- Stošić Lj., 2006, *Rečnik crkvenih pojmova*, Beograd: Zavod za udžbenike.

The physical and psychological characteristics expressed in phraseological units that contain religious components in the Serbian language

NATAŠA S. VULOVIĆ EMONTS

The paper discusses ways of expressing emotions and psychic conditions in phraseological units that contain religious components (*душа, бог, ђаво (враг), светац, анђео, Мајка Божија, пон*, etc.) like, for example: *леп као анђео, ружан као ђаво, искрен као Мајка Божија, врага (ђавола) би на леду потковао, расте као да га ђаволи за уши вуку*. The author carries out a semantic analysis of phraseological units, including the determination of the main concepts of a person's physical characteristics (beauty, ugliness, old age, thinness, height, stiffness) and psychological ones (goodness, evil, cunning, sincerity, laziness, etc). Other sets of methods used in this study comprise a componential, as well as historical and etymological analyses of phraseological units. The aim is also to display how much this part of Serbian phraseology reflects Judeo-Christian cultural and historical heritage.

Apart from the above-mentioned global phraseological meanings, the tables provided in the paper contain the features of positive and negative connotation, qualification of physical characteristics attitude of the speaker (derisive, derogatory, humorous, etc.), as well as the stylistic aspects: irony (*агнец Божији, изигравати свеца, не дати Богу имана да убије врага* etc), oximoron (*живе мошти*), paradox (*посветио се к'о Гојко у ћувому*). Phraseological units expressing characteristics of beauty and goodness, as well as honesty, are the only ones having a positive connotation, while the negative one prevails, particularly derogatory qualification of meaning.

Key words: *phraseological units, religious components, physical characteristics, psychological characteristics, stylistic means*

